

Edirne Rüstem Paşa Kervansarayında Köşk Mescit Geleneğinin İzleri*

Traces of Kiosk Masjid Tradition in Edirne Rustem Pasha Caravanserai

N. Çiçek Akçıl Harmankaya¹

ÖZ

Rüstem Paşa Kervansarayı Edirne kent merkezinde yer almakta olup 1560-61 yılında Sadrazam Rüstem Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır. Büyük avlulu ve küçük avlulu olarak iki bölümden oluşan yapı iki katlı kervansarayların en gelişmiş örneği olarak kabul edilmektedir. Kervansarayın büyük avlusu ortasında şadırvan üzerinde bir köşk mescit bulunduğu bilinmektedir. Günümüzde mevcut olmayan bu köşk mescit 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda yıkılmıştır. Süheyl Ünver arşivinde Tosyavizade Rifat Osman'a ait olduğu belirtilen 1830 tarihli bir çizimi bulunan yapı dönemi içinde özel bir öneme sahiptir ve daha önce yeterince incelenmemiştir. Rüstem Paşa vakfiyesinde de adına rastladığımız bu köşk mescit, Osmanlı dönemi kervansarayları arasında uygulanan bir örnek olması bakımından da oldukça önemlidir. Bu çalışmada, söz konusu köşk mescit ve çizimi üzerinde durularak tarihi ve mimari özellikleri incelenmiş, Anadolu'daki benzer köşk mescit örnekleri ile karşılaştırılarak bir değerlendirmesi yapılmıştır. Rüstem Paşa vakfiyesi ve arşiv belgelerinden yola çıkarak Rüstem Paşa Kervansarayında bir köşk mescit inşa edildiği tespit edilmiştir. Anadolu Selçuklu kervansarayları ve Erken Osmanlı dönemi hanlarından sonra Osmanlı dönemi kervansaray mimarisinde de Mimar Sinan tarafından köşk mescit geleneğinin devam ettirildiği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Edirne, Mimar Sinan, Rüstem Paşa, Kervansaray, Köşk Mescit

ABSTRACT

The Rüstem Pasha Caravanserai in Edirne and its kiosk masjid have an important place among the Ottoman period staging-post structures, with the kiosk masjid constituting the subject of this study. Rüstem Pasha Caravanserai is located in Edirne's city center and was built by Mimar Sinan in 1560-61 by order of the Grand Vizier Rüstem Pasha. The building consists of two parts, with a large courtyard and a small courtyard, and is considered the most advanced example of a two-story caravanserais. The middle of the large courtyard in the caravanserai, was known to have had a kiosk masjid on top of the şadırvan. This kiosk masjid no longer exists, having been destroyed during the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The building, has yet to be adequately studied, and a drawing of the building in the Süheyl Ünver archive and dating from 1830 states the building

* Bu çalışma, Trakya Üniversitesi'nde 6-8 Kasım 2019 tarihlerinde gerçekleştirilen 23. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu'nda "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Köşk Mescidi" başlığı ile sözlü bildiri olarak sunulmuştur. Daha önce tam metni yayınlanmayan bu çalışma yeni bulgu ve belgeler ışığında geliştirilerek yeniden değerlendirilmiştir.

¹Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: N.Ç.A.H. 0000-00023077-5144

Sorumlu yazar/Corresponding author:

N. Çiçek Akçıl Harmankaya,
İstanbul Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: nesrin.akcilharmankaya@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 17.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 25.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 11.04.2023

Kabul/Accepted: 14.04.2023

Online Yayın/Published Online: 05.06.2023

Atıf/Citation: Akçıl Harmankaya, N.C., "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayında Köşk Mescit Geleneğinin İzleri". *Sanat Tarihi Yıllığı - Journal of Art History* 32(2023), 35-59.
<https://doi.org/10.26650/sty.2023.1220409>

to have belonged to Tosyavizade Rifat Osman and to have had particular importance in its time. The kiosk masjid, whose name encountered in the Rüstem Pasha foundation charter, was also very important an example that had been applied among the caravanserais of the Ottoman period. This study examines the historical and architectural features of the kiosk masjid and its drawing and compares it to examples of similar kiosk masjids in Anatolia. The study also evaluates the place and importance of the kiosk masjid in Mimar Sinan's architecture. Based on the Rüstem Pasha foundation charter and archive documents, the study starts off by determining that a kiosk masjid had been built in the Rüstem Pasha Caravanserai. After the Anatolian Seljuk caravanserais and the inns of the Early Ottoman period, the tradition of the kiosk masjid was understood to have been continued by Mimar Sinan in the caravanserai architecture of the Ottoman period..

Keywords: Edirne, Mimar Sinan, Rustem Pasha, Caravanserai, Kiosk masjid

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this study is the kiosk masjid in Edirne's Rüstem Pasha Caravanserai, which has an important place among the Ottoman period staging-post structures. This caravanserai was built in the 16th century in Edirne, which connects Asia to Europe, and was an important destination city of the period. Rüstem Pasha Caravanserai served the caravans on the trade route to the Balkans and Anatolia and became one of the most important accommodations and trade structures of Ottoman architecture. The building is located in Edirne's city center, and was built by Mimar Sinan by order of Grand Vizier Rüstem Pasha in 1560-61. The building continued to serve as a caravanserai until the 19th century, has been repaired many times, and is currently used as a hotel. With Edirne's Rüstem Pasha Caravanserai, Mimar Sinan implemented a different and very important floor plan in Ottoman architecture by gathering the barn, kitchen, Turkish bath, toilet, and other service spaces in a single unit and placing the rooms among two floors around a rectangular courtyard building, with a kiosk masjid in the middle for accommodation purposes.

The two-story Rüstem Pasha Caravanserai consists of two parts: a large courtyard and a small courtyard. A kiosk masjid is known to have existed on top of a şadırvan in the middle of the large courtyard of the building. This kiosk masjid was very important in terms of continuing the kiosk masjid tradition of the Anatolian Seljuk period caravanserais and was destroyed during the 1877-1878 Ottoman-Russian War. The kiosk masjid met the worship needs of pilgrims and the building officials, in particular the needs of the merchants who'd stay in the caravanserai. This masjid has yet to be adequately studied and also has very special importance for the period as well as for mosque architecture. The kiosk masjid tradition had been widely applied in the Seljuk caravanserais in Anatolia, especially in the Sultan's inns and inns of Bursa, and is seen to have occurred in Edirne's 16th-century caravanserai designed by Mimar Sinan. Masjids were also built in Rüstem Pasha's caravanserai and inns in Galata, Edirne, and Cağaloğlu, as well as Istanbul's open-air flea markets. However, Rüstem Pasha Caravanserai it being the first and only example with an application of a kiosk masjid makes this building exclusive.

The most important document regarding the existence of this kiosk masjid, which was also known by various names such as "the Rüstem Pasha Masjid, the Şadırvan üstü Masjid [Masjid

Over the Shadirvan], and Altı Şadırvan üstü Masjîd" [Bottom Shadirvan Top Masjîd], involves the foundation records belonging to Rüstem Pasha in the Archives of the General Directorate of Foundations. A charcoal drawing dating back to 1830 and stated to belong to Tosyavizade Rifat Osman in the Süheyl Ünver archive has also been found. This drawing introduces the "Rüstem Pasha Masjîd (1830)", and according to it, the building had an octagonal floorplan that rose on eight columns connected by round arches. It was covered with a dome that ended with a slight taper. The masjîd had two windows with pointed arches and socket irons on the facade. A polygonal-shaped shadirvan was located underneath the kiosk masjîd and was accessible through stairs from the side. These days, the middle of the courtyard has only square floor tiling and the polygonal shadirvan that had belonged to the kiosk masjîd. The middle of the shadirvan has a column that helps the upper structure.

This study addresses within its scope the kiosk masjîd of Edirne's Rüstem Pasha Caravanserai and emphasizes the records of the now-defunct Rüstem Pasha Foundation and its drawing dating from 1830. The study also attempts to reveal the place and importance of the practice of having a kiosk masjîd in Seljuk and Early Ottoman caravanserais, in the inns in Ottoman architecture, and in Mimar Sinan's caravanserai architecture by making a general evaluation and comparing these with similar structures in Turkish architecture.

As a result, Mimar Sinan is seen to have recreated an old tradition with a new understanding by designing the place of worship as a separate unit within a caravanserai floorplan in Edirne. This kiosk masjîd was designed in the middle of the courtyard of the Rüstem Pasha Caravanserai and is the first and only example of 16th century Ottoman caravanserai architecture having architectural features such as a shadirvan with support columns in the middle, apart from the inner city inns of Bursa. This different and original interpretation was the product of a creative process unique to Mimar Sinan. The charcoal drawing of this kiosk masjîd as found in the Süheyl Ünver archive and dating from 1830 was seen to clearly have belonged to the Greek painter Aleksandr Zografos and been copied by Rifat Osman. Süheyl Ünver and other later researchers were concluded to have included it in their works by referring to it as the "Rüstem Paşa Köşk [Pasha Kiosk] Masjîd, 1830". Until some other document is obtained regarding the architecture of the masjîd, this drawing will be considered to involve the destroyed Rüstem Pasha Kiosk Masjîd.

Giriş

Edirne şehir merkezinde yer alan Rüstem Paşa Kervansarayı, 1560-61 (968) yılında dönemin ünlü sadrazamı Rüstem Paşa tarafından Mimar Sinan'a yaptırılmıştır¹. İki katlı ve iki avlulu olarak tasarlanan yapı bir şehir içi hanı ve kervansaray özelliği göstermektedir².

Asya'yı Avrupa'ya bağlayan ve dönemin önemli bir menzil şehri olan Edirne'de 16. yüzyılda inşa edilen bu kervansaray Balkanlara ve Anadolu'ya açılan ticari yoldaki kervanlara hizmet etmiş Osmanlı mimarisinin en önemli konaklama ve ticaret yapılarından biri olmuştur. 1683 yılındaki ikinci Viyana bozgunundan sonra yabancıların eline geçen³, 1787-1792 yıllarındaki Rus Savaşı sırasında ise yeniçeri solaklarının kışlağı olarak kullanılan⁴ bu kervansaray 19. yüzyıl sonlarına kadar işlevini sürdürmüştür. 1921 yılında bankerlerin iş merkezi olarak işlev gören yapı, 1930'lu yıllarda Edirneli zengin tüccarların kıymetli eşya ve paralarının muhafazası için kullanılmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise burada Edirne'de üretilen ipek kozaları satılmış, bu nedenle de yapıya bir dönem "Köza Hanı" denilmiştir⁵. Zaman içinde birçok defa onarılan yapı, 1960-1965 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir. 1966'da otel olarak kullanımına karar verilerek 1972 yılı Temmuz ayında hizmete açılmıştır⁶. Günümüzde de Rüstem Paşa Kervansaray Otel olarak kullanılan eser, 1980 yılı Ağa Han Mimarlık Ödülü'ne layık bulunmuştur⁷ (G.1).

- 1 Zeki Sönmez, *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalara-Belgeler* (İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1988) 37,74; Gönül Cantay, "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1*, haz. Sadi Bayram (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1988), 369-392; Ali Saim Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları-Katalog*, 1-2, haz. Filiz Yenişehirlioğlu ve Emre Madran, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 69, Levha:226-231.
- 2 Günlük yaşamda "Han" ve "Kervansaray" eş anlamlı sözcüklerdir. Fakat han daha çok kentiçi yapıları, kervansaray yol menzillerindeki hanlar için kullanılmıştır. Büyük ticaret yolları üzerindeki kentlerde kervanların konakladığı kent içi hanlarına da kervansaray denmektedir. Aynı zamanda Osmanlı'da yaygın olarak inşa edilen kent içi hanları ise çoğu kez han olarak adlandırılırken Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı (1554), Malatya Silahdar Ağa Kervansarayı (1637) veya Kuşadası Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı (1611) gibi yapılar kervansaray olarak da anılmıştır. Bu nedenle çalışmamızda söz konusu yapının her iki özelliğine de değinilerek kervansaray kullanımı tercih edilmiştir. Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, (İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi, 2016), 393; Tuba Akar, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, (2009), 271.
- 3 "...Hatta vakıf olan bu yapının mülkiyeti de icareteyn yolu ile yavaş yavaş yabancıların eline geçerek, kervansarayda söz sahibi olmuşlardır..." Osman Nuri Peremeci, *Edirne Tarihi*, (Edirne: Bellek Yayınları, 2011), 88.
- 4 Murat Alkan, "Arşiv Belgeleri Işığında Paşa'nın Sadrazam Rüstem Anadolu'daki İmar Faaliyetleri" (Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2022), 239.
- 5 Peremeci, *Edirne Tarihi*, 88; Gamze Fahriye Eraybat, "Tarihi Konaklama Yapılarının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzde Çağdaş İşlevle Değerlendirilmesi: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Örneği" (Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi, 2011), 200.
- 6 Anonim, Rüstempaşa Kervansarayı Turistik Oteli, *Arkitekt*, 2, (1970), 70; Ertan Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi*, 1/1, (1974), 129; N. Çiçek Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı-Edirne", *İslam Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 291.
- 7 Ağa Han mimarlık ödülüne Mimar Ertan Çakırlar tarafından hazırlanan yeniden işlevlendirme projesi ile layık görülmüştür. Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa," 129; Esra Mihlayıncı ve Seyhan Yardımlı, "Edirne'nin Rüstempaşa Kervansarayı ve Çevresinde Hava Kirliliğine Bağlı Bozulmalar", *Yöre* 73 (2006): 3-14; Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 291.

Görsel 1: Rüstem Paşa Kervansarayı, (Edirne K.V.K.B. Kurulu Arşivi, 1960).

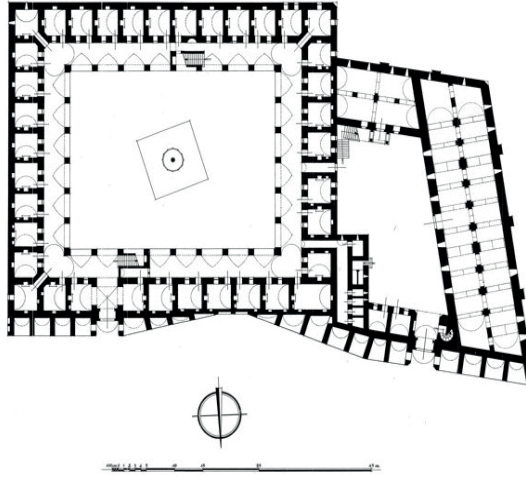
Osmanlı mimarisinde iki katlı kervansarayların gelişmiş örnekleri arasında kabul edilen⁸ yapı büyük avlulu ve küçük avlulu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Büyük kervansarayhan, küçük kervansarayhan olarak da adlandırılan bu bölümlerden büyük avlulu bölümün zemin katı ve üst katı konaklama için, küçük avlulu bölümün zemin katı ahır, mutfak ve depo amaçlı, üst katı ise hizmetlilerin konaklaması için planlanmıştır. Kervansarayın büyük avlusu ortasında ise çalışma konumunu oluşturan ve yapının en önemli özelliği olan on beş kenarlı bir şadırvan üzerinde bir köşk mescit inşa edilmiştir. Bugün mevcut olmayan bu köşk mescit 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda yıkılmıştır. Bu nedenle çalışmanın odağını söz konusu kervansarayın avlusunda yer aldığı bilinen bu köşk mescit oluşturmaktadır. Günümüzde mevcut olmayan söz konusu köşk mescidin varlığına ilişkin özellikle Rüstem Paşa'ya ait vakıf kayıtları ile 1830 tarihli karakalem çizimi üzerinde durulmuştur. Selçuklu ve Erken Osmanlı kervansaray ve hanlarında görülen köşk mescit uygulamasının Osmanlı mimarisi ve Sinan'ın kervansaray mimarisi içindeki yeri ve önemi ortaya konmaya çalışılmış; Türk mimarisindeki benzer yapılarla karşılaştırılarak yapının genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

8 Gönül Güreşsever Cantay, *Osmanlı Menzil Kervansarayları*, (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016), 77.

1. Rüstem Paşa Kervansarayı ve Mimari Özellikleri⁹

Rüstem Paşa Kervansarayı, Edirne kent merkezinde, Sabuni Mahallesi, İki Kapılı Han Caddesi üzerinde yer almaktadır. İki katlı ve iki avlulu olarak kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Tuğla ve kesme taş malzemenin birlikte kullanıldığı yapının ön cephesinde alt katta yirmi bir adet dükkân ile iki kapısı bulunmaktadır. Kervansarayın planı parsel çizgisi dikkate alınarak oluşturulduğundan önündeki sıra dükkânların hepsi birbirinden farklı derinlik ve büyüklükte olup caddeye bakan cephesine hareketli bir görünüm kazandırmaktadır¹⁰. Yapının arka cephesi ise oldukça sadedir ve iki sıra tuğladan oluşan kirpi saçığı tüm cepheleri dolanmaktadır. Büyük bölümün üst örtüsü kubbe, küçük bölümün üzeri ise kubbe ve tonoz ile örtülüdür. Köşeleri pahlı yapının cephelerinde küçük açıklıklardan oluşan çok sayıda kuş evi de görülmektedir (G.2-3).

EDİRNE, RÜSTEM PAŞA KERVANSARAYI, GENEL DURUM PLANI

YÜKSEK MİMAR ALİ SAİM ÜLGEN 1948

Görsel 2: Rüstem Paşa Kervansarayı vaziyet planı, (A. Saim Ülgen, 1948, Levha 226).

9 Mimarisi hakkında detaylı bilgi için bkz. Ekrem Hakkı Ayverdi, "Edirne'de Rüstem Paşa Kervansarayı", *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni* 122 (1952) 9-10; Çakırlar, "Edirne Rüstem Paşa," 129-144; Cantay, "Kervansaraylar," 369-392; Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 290; Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 75-77.

10 Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 75; Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 290.

Görsel 3: Rüstem Paşa Kervansarayı, genel görünüş (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2019).

Yapının batı cephesindeki iki kapıdan kuzeydeki, büyük avlulu bölüme ait olup kervansarayın ana giriş kapısıdır. Misafir ve yolcuların konaklamasına ayrılmış olan bu bölümün yuvarlak kemerli kapısı üzerinde 1167 (1753) tarihli bir onarım kitabesi yer almaktadır. Kitabe metni aşağıdaki gibidir;

*“Açıldıkça kapansın gayrı ağla bi
Hakkı suret-i innâ fetehna Sene 1167 h.”*

Bu kitabeden yapının 1746 yangını 11 ya da 1752 depreminden 12 zarar görmüş olduğu tahmin edilmektedir. Kapının üzeri dilimli ve burmalı bir kubbeye örtülerek vurgulanmıştır. Kapının sağında ve solunda han görevlilerine ait olduğu düşünülen, iki oda vardır. Girişten revaklara geçildiğinde ise biri hemen sağda diğeri de karşıda olmak üzere iki adet üst kata çıkış merdiveni bulunmaktadır. Büyük avlulu bu bölüm enlemesine sekiz, uzunlamasına altı kemerli iki katlı revaklarla çevrili kareye yakın dikdörtgen bir avludan oluşmaktadır. Alt katta beşik tonozlu otuz beş oda, üst katta ise otuz sekiz oda yer alır. Bir ocak ve birer dolap nişi bulunan odaların birer de penceresi vardır. Ön cephedeki odaların altında dükkânlar yer alır. Süsleme olarak üst kat revaklarının korkuluk levhaları üzerinde birbirinden farklı taş rozetler dikkati çekmektedir¹³. Bunlar bitkisel ve geometrik süslemenin bir arada kullanıldığı kabartma tekniğindeki süslemelerdir (G.4-5).

11 “Harik-i Kebir” olarak bilinen yangın 2 Ağustos 1746’da Üç Şerefeli Camii’nin civarında başlayıp iki kola ayrılarak altmış kadar mahallenin yok olmasına yol açmıştır; ahşap binaların dışında taş yapılara da sırayet etmiş, bu arada Eski Camii- Rüstem Paşa Kervansarayı-Selimiye Camii üçgeninde de pek çok eser tahribata uğramıştır. Bkz. Ahmet Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne’si*, yay. haz. Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014), 1/2: 658.

12 1752 depremi ise halk arasında “Zelzele-i Azime” olarak bilinir ve 30 Temmuz 1752 tarihinde gerçekleşmiştir. Edirne’deki birçok han ve kervansarayın zarar gördüğü bilinen merkez üssü Havsa olan bu depremde Rüstem Paşa kervansarayının da zarar gördüğü tahmin edilmektedir. Bkz. Hasan Ali Cengiz, *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azime)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020).

13 Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 76.

Görsel 4: Büyük avlulu bölüm ve üst kat merdiveni, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2019).

Görsel 5: Büyük avlulu bölüm, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2014).

Katlar arasındaki bağlantı revakların içine yerleştirilen merdivenlerle sağlanırken, tuvalet ve hamamın da yer aldığı küçük avlulu bölüme ayrıca bir koridor ile ulaşılmaktadır¹⁴. Kareye yakın büyük ve ferah avlunun ortasında ise çalışma konumuzu oluşturan ve bugüne ulaşmayan köşk mescidin çokgen planlı şadırvan havuzu yer almaktadır.

Küçük avlulu bölüme giriş ise yine yapının ön cephesinde kuzey yönündeki daha mütevazı bir kapı ile sağlanmaktadır. Zemin katında cephede dükkânlar yer alırken içerde, avlu çevresinde

14 Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 291.

ahır, mutfak, tuvalet ve hamam bölümleri vardır. Girişinin sağında dairesel bir merdiven, solunda ise yine han görevlilerine ait iki oda bulunmaktadır. Avlunun kuzeydoğu duvarında sivri kemerli bir çeşme ve arkasında tuvalet ile hamam yer almaktadır. Yapının ahır bölümü ortada bir sıra haçvari ayakla ikiye bölünerek üstü iki sıra beşik tonozla boydan boya örtülmüştür. Daha küçük olan mutfak da benzer bir mimari kuruluşa sahiptir. Üst katta ölçek ve plan kuruluşu diğer bölüme göre biraz farklılık göstermektedir. Avluya bakan galerilerin gerisinde çeşitli büyüklükte ve biçimde aynalı tonozla örtülmüş yirmi beş oda vardır. Yan yana ve sırt sırta birimler halinde yerleştirilmiş olan bu odalar ilginç bir düzenleme özelliği gösterirler. Üst kattaki konaklama odalarından bazıları seyis ve diğer hizmetlilere aittir¹⁵. Küçük avlulu bölümün güney duvarı ortasında yay kemerli bir kapı, büyük kervansaraya bağlayan koridorun kapısıdır. İki bölüm bu geçitle birbirine bağlanmaktadır¹⁶ (G.6).

Görsel 6: Küçük avlulu bölüm, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2014).

2. Köşk Mescit

Rüstem Paşa kervansarayının büyük avlusunun ortasında bugün mevcut olmayan bir köşk mescit olduğu bilinmektedir¹⁷. Anadolu Selçuklu Dönemi kervansaraylarındaki köşk mescit

15 Akçıl, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 291.

16 Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 76.

17 Ahmed Bâdi Efendi, *Rıyâz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*, yay. haz. Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu (Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014), 1/1:137; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*, çev. Ratıp Kazancıgil (İstanbul: Edirne Valiliği, 2013), 83; Hayati Binler, Hasan Hüseyin Mayalar ve Utku Musa Suna, *Vakıf Abidelerinde İşgal İzleri* (Edirne: Vakıflar Bölge Müdürlüğü, 2013), 24-25; Ender Bilal ve Oral Onur, *Edirne Çarşıları ve Yitirilen Tarihi Eserler* (İstanbul: Türk Kütüphanecileri Derneği, 1985), 36; Oktay Aslanapa, *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri* (İstanbul: Edirne Valiliği, 2013), 107; Oral Onur, *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler* (İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972), 223; Rıfıkı Melül Meriç, *Şehrin*

geleneğini devam ettirmesi bakımından oldukça önemli olan bu yapı 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda yıkılmıştır¹⁸. Bazı kaynaklarda “*Rüstem Paşa mescidi*”¹⁹ olarak adlandırılan mescit şadırvan üzerinde yükselmesi sebebiyle halk arasında “*Şadırvan üstü mescidi*”²⁰ ya da “*Altı şadırvan üstü cami*”²¹ isimleriyle de bilinmektedir. Kervansarayda konaklayan tüccarlar başta olmak üzere hac yolcuları ve yapının görevlilerinin ibadet ihtiyaçlarını karşılayan mescit dönemi ve mimarisi içinde çok özel bir yere sahiptir. (G.7).

Görsel 7: Büyük avlu ortasında yıkılan köşk mescit döşemesi ve bugünkü şadırvan, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2019).

Günümüze ulaşmayan ve hakkında kaynaklardan çok az bilgi edinilen söz konusu mescidin varlığına ilişkin en önemli belge Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde yer alan Rüstem Paşa'ya ait vakıf kayıtlarıdır. İ. Aydın Yüksel'in “*Sadrızam Rüstem Paşa'nın Vakıfları*” adlı eserinde²² ve H. Ahmet Arslantürk'ün, “*Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa*” başlıklı doktora tezinde²³ vakfiyelerde söz konusu mescidin 1 imamı,

Hüznü Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında, haz. Fahri Tuna (İstanbul: Edirne Valiliği, 2013), 47; Ratip Kazancıgil, *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)* (İstanbul: Edirne Valiliği, 1999), 116; Peremeci, *Edirne Tarihi*, 87.

- 18 Adı geçen han odalarının büyük bir kısmı yabancılar eline geçmiş ve İslam elinde bulunanların kiracıları da Müslüman olmayanlardan olduğu için adı geçen mescid kullanılmaz olmuştur. (H.1295/M.1878) Rus istilasında handa oturanlar tarafından yıkılmıştır. Ahmet Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, 1/1: 137; Meriç, *Şehrin Hüznü*, 47.
- 19 Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, 1/1: 137; Tosyavizade Rifat Osman, *Edirne Rehnüması*, 83; Aslanapa, *Osmanlı Devri Abideleri*, 107.
- 20 Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, 1/1: 137; Kazancıgil, *Şehir Tarihi Kronolojisi*, 116.
- 21 Meriç, *Şehrin Hüznü*, 29; Bilal ve Onur, *Edirne Çarşıları*, 36.
- 22 İ. Aydın Yüksel, “Sadrızam Rüstem Paşa'nın Vakıfları”, *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı* içinde, (İstanbul: Fetih Cemiyeti, 1995), 219-281.
- 23 Hacı Ahmet Arslantürk, “Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem

1 müezzini, 1 bevvap (kapıcı) ve 1 Ferraş'ı (temizlikçi) olduğu öğrenilmektedir. Görevlerine göre günlük farklı ücret almaktadırlar²⁴.

Ayrıca Murat Alkan tarafından henüz tamamlanan “*Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki İmar Faaliyetleri*” başlıklı doktora tezinde²⁵ köşk mescide ve onun yıkılışına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Bu çalışmaya göre arşiv belgelerinde belirtilen en önemli kayıt; “*Hân-ı kebîr derûnunda, havlusu vasatında, fevkânî, üzeri kurşun puşîdeli, bilâ-minâre sâgir mescid*”²⁶ şeklindedir. Bu kayıttan; yapının büyük avlulu bölümünün ortasında, şadırvan üzerinde yükselen üzeri kurşun örtülü minaresiz küçük bir mescit olduğu öğrenilmektedir. Kayıtlarda “*şadrevân üzerinde fevkani*” olarak tanımlanan yapının böylece köşk mescit olarak inşa edildiği kesinlik kazanmaktadır.

1830-1840/41 yılları arasında Seyyid Mehmed Emin Efendi adında bir imamı olan mescit, 1847 yılına kadar bir süre kapalı tutulmuş, ardından içi tahta perdeler ile birkaç odaya bölünerek evkâf memurlarına tahsis edilmiştir²⁷. Bu tarihten itibaren ibadet işlevini yitirdiği anlaşılan köşk mescit, bir ara kervansaraydaki bazı tüccarlar ve İngiltere konsolosluğu tarafından kiralanmak istenmiştir. Ancak bu istekleri vakıf mütevellileri tarafından mescidin ibadet amacının dışında kullanılmasının “*câiz olmayacağı*” gerekçesiyle reddedilerek tekrar mescit haline getirilmesi için Edirne Evkâf Memurluğu'na başvurulmuştur²⁸.

1865 yılında ise vakıf mütevellileri İbrahim Halil ve Osman Cemaleddin, Mustafa Memiş Efendi'yi vekil tayin ederek; kullanılmayan mescidin gündün güne harap olduğunu, müdahale edilmez ise ileride “*masârîf-i külliyye*” sebep olacağını, ayrıca uzun zamandır han ve çevresinde gayri müslim tüccarların bulunması nedeniyle onarılsa dahi ibadet edilemeyeceğini Edirne mahkemesine bildirmişlerdir. Üzerinde kalan kurşun ve taşların ise satılarak elde edilecek gelirle kervansarayın gerekli görülen yerlerinin onarımı ile diğer vakıf işlerinde kullanılması istenmiştir. Kadı vekili, Mustafa Memiş Efendi ve “*erbâb-ı vukûf- ı müslimîn*” den oluşan heyetin yerinde yaptığı inceleme sonucunda vakfın bu isteği, mahkemece onaylanarak karara bağlanmıştır²⁹. M. Alkan'ın da belirttiği gibi işlevini kaybeden söz konusu mescit bu karardan sonra, Rüstem Paşa Vakfı tarafından gözden çıkarılmıştır.

Paşa” (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011), 191.

24 Edirne Mescid (Kervansarayda) İmam 1 (sayı) 4 (günlük ücret) 4 (toplam ücret), Müezzin 1 (sayı) 3 (günlük ücret) 3 (toplam ücret), Bevvap ve Ferraş 1 (sayı) 4 (günlük ücret) 4 (toplam ücret). Bkz. Arslantürk, “Bir Bürokrat ve Yatırımcı,” 191.

25 Alkan, “Arşiv Belgeleri Işığında,” 245.

26 Alkan, “Arşiv Belgeleri Işığında,” 245.

27 Alkan, “Arşiv Belgeleri Işığında,” 246.

28 Alkan, “Arşiv Belgeleri Işığında,” 246.

29 “...bade'l keşf ve muayene... (fevkânî ve üzeri kurşun puşîdeli) câmi-i şerîf-i mezkûr... bilcümle enkâz-ı mevcûdâsının... ahere bey' ve esmânî hasulâsı vâkıf-ı müşârunileyhin (Cağalzâde Rüstem Paşa) binâ ve ihyâ buyurdıkları hân-ı mezkûrun muhtâc-ı tâmir olan mahalleriyle sâir hayrât ve müberrâtın imârına sarf etmek üzere kâimmakâm-ı mütevellî-i mümâileyhe kabel-i şer'inden izin verilmeğın mâ-vaka' bi't-taleb ketb olundu” Alkan, “Arşiv Belgeleri Işığında,” 246.

Arşiv kayıtları dışında mescidin mimarisine ilişkin A. Bâdi Efendi'nin Riyâz-ı Belde- Edirne adlı eserinde; şadırvanın üstüne yapılan mescidin çatısının ahşaptan olup kurşun kaplı olduğu belirtilmektedir³⁰ Rıfkı M. Meriç tarafından da altında büyük havuz bulunduğu ve üzerinin kurşunla örtülü olduğu aktarılmaktadır³¹.

Köşk mescide dair elimizdeki en önemli görsel belge ise mescidin 1830'lu yıllardaki görünümüne ait olduğu belirtilen karakalem bir çizimdir. Ratip Kazancıgil'in "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rifat Osman Bey" adlı çalışmasında³² Tosyavizade Rifat Osman'ın Edirneli ressam Aleksandr Zografos'un bazı tablolarını kopyalayarak gerçekleştirdiği çizimleri konu edilmektedir. Bu çizimlerden biri de 1830 tarihli olup Edirne Rüstem Paşa köşk mescidine aittir.

Çizimin üzerinde, on satırlık eski Türkçe not görülmektedir. Rifat Osman'a ait olduğu anlaşılan el yazısı not; *"Bu hanın evvelisi ortasında bulunan şadırvanın ..... tarafından yapılmış olan Rüstem Paşa Mescidi hakkında Ahmed Badi Efendi han-ı mezkurun havi olduğu odaların kısm-ı külisi mürur-ı zamanla millet-i aher yedine geçmiş ve İslam elinde ..... cedide.... Gayrimüslimden bulunmuş olmasına mebni mescid-i mezkur mutil kalmakla 1295 senesinde Rus tarafından istila olunduğu bir zamanda han mezkur ahali tarafından hedim edilmiştir. Edirne'de ..... beynel ahali sual ederler idi ki ..... bu camidir"* şeklinde okunmaktadır³³.

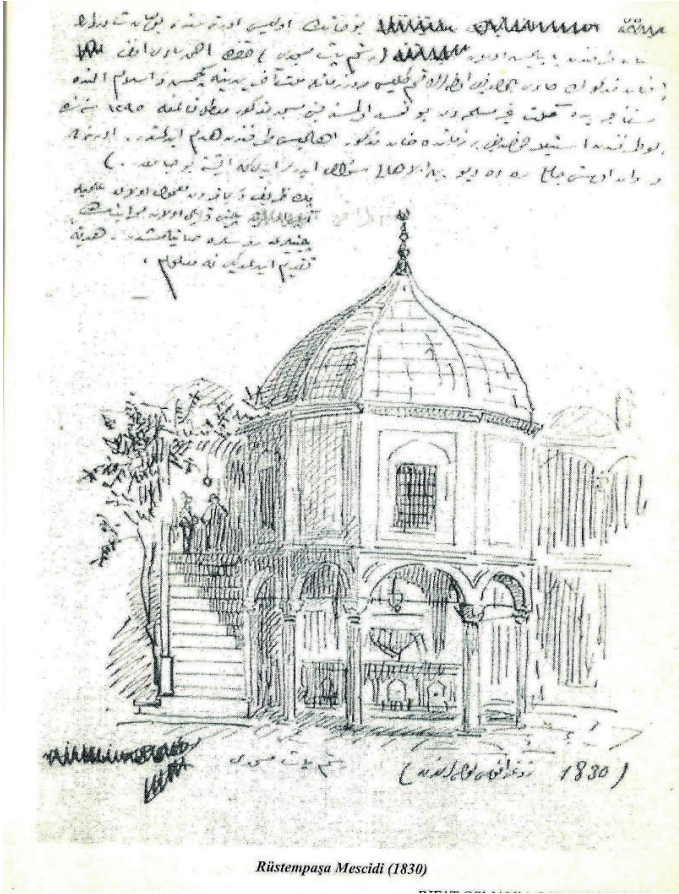
"Rüstem Paşa Mescidi (1830)" olarak tanımlanan bu çizime göre köşk mescit; sekizgen planlıdır ve yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanan sekiz sütun üzerinde yükselmektedir. Üzeri hafif sivrilerek sonlanan âemli bir kubbeye örtülüdür. Mescidin cephesinde sivri kemerli ve lokma demirli iki pencere görülmektedir. Pencere sıralarının bir dolu bir boş şeklinde diğer cephelerde de devam ettiği tahmin edilmektedir. Yandan merdivenlerle çıkılan köşk mescidin altında çokgen planlı bir şadırvan yer alır. "Rüstem Paşa mescidi" adıyla birçok kaynaktan verilen bu çizim ile mevcut şadırvan havuzunun farklılık gösterdiği dikkati çekmektedir. Günümüzde havuzun ortasında yer alan mukarnas başlıklı destek sütunu yerine çizimde fiskiyeli bir göbek resmedilmiştir. Ayrıca şadırvan havuzunun dış yüzlerinde betimlenen kemerli aynalıklar da günümüzdeki görünümü ile uyuşmamaktadır (G.8).

30 "...havlu vasatında vaki şadırvanın fevkine bina olunmuş Rüstem Paşa Mescid-i şerifidir ki sakfi ahşaptan ve kurşun puşideli idi..." Bkz. Ahmet Bâdi Efendi, *Riyaz-ı Belde-i Edirne*, 1/1: 137.

31 Meriç, *Şehrin Hüznü*, 29.

32 Ratip Kazancıgil, "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rifat Osman Bey", *Yöre* 25-26 (2002), 73-83.

33 Söz konusu metnin çevirisi için Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi Sayın Doç. Dr. Aziz Tekdemir'e çok teşekkür ederim.

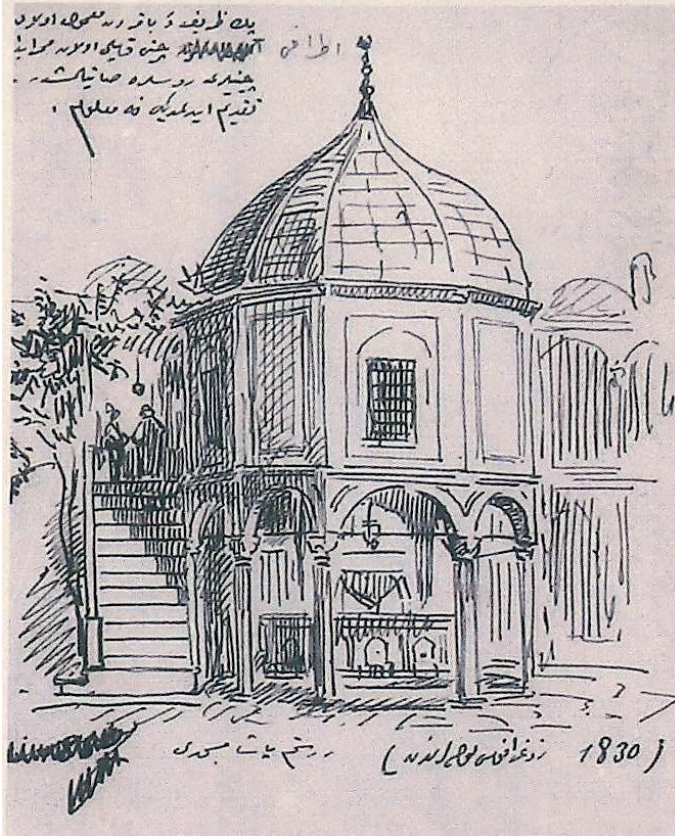

Rüstem Paşa Mescidi (1830)

Görsel 8: Rifat Osman tarafından Aleksandr Zografos'dan kopyalanan Rüstem Paşa Kervansarayı köşk mescidi, 1830, (R. Kazancıgil, s.79).

Çok benzer bir çizim de Süheyl Ünver'in "*Edirne Defterleri*" çalışmasında "*Rüstem Paşa Mescidi, 1830 Zoğrafon Levhalarından*"³⁴ denilerek yayımlanmıştır. Üzerindeki notun içeriği ve yazı stili ile mescit betimlemesinden Rifat Osman'a ait olduğu anlaşılan bu çizimde üstte yer alması gereken altı satırlık el yazısı eski Türkçe metnin kesilerek sadece dört satırının bırakıldığı anlaşılmaktadır. El yazısı notta; "*Pek zarif ve bakırdan mamul olan etrafı çini kaplı olan mihrabı(nın) çinileri Ruslara satılmıştır...*" açıklaması okunmaktadır (G. 9).

34 Zoğrafon levhaları, Edirneli Rum ressam Aleksandr Zografos'a ait olmalıdır. Bkz. Kazancıgil, "Aleksandr Zografos'un," 73-83.

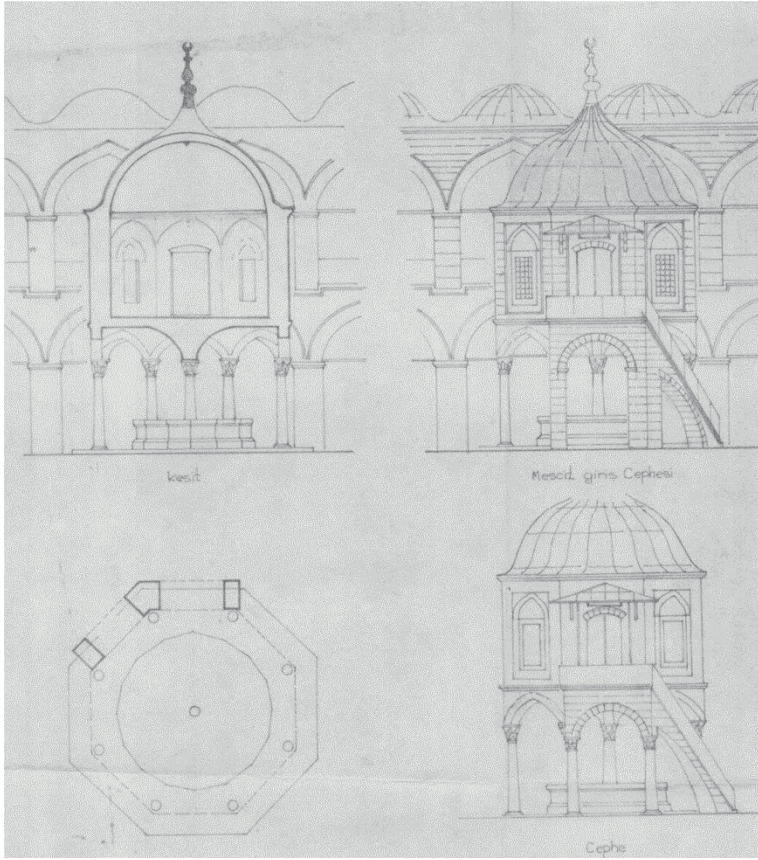
Görsel 9: Rüstem Paşa Kervansarayı köşk mescidi, 1830 (S. Ünver, 2013, s.95).

19. yüzyılda Edirne’de yaşamış Alexandr Zografos adındaki bir ressamın resmettiği söz konusu köşk mescidin ilk kez Rifat Osman tarafından karakalem çizimi yapılarak kopyalandığı, Süheyl Ünver tarafından küçük farklarla tekrar edildiği, sonraki yayınlarda da “*Süheyl Ünver arşivinden*” şeklinde birçok kez yer verildiği anlaşılmaktadır³⁵

Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 1961-1969 yılları arasında gerçekleştirdiği onarım çalışmaları sırasında, bu çizimden yola çıkarak Mimar Ertan Çakırlar tarafından restitüsyon ve rekonstrüksiyon projeleri hazırlanmıştır³⁶ (G.10).

35 Çakırlar, “Rüstem Paşa Kervansarayı,” res.5; Bilar ve Onur, *Edirne Çarşıları*, 36; Yılmaz Önge, *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 92; Ayşe Denkbalbant, “Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri” (Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004), 37; Binler, Mayalar ve Suna, *Vakıf Abidelerinde*, 24-25;

36 Önge, *Türk Mimarisinde*, 92.

Görsel 10: 1961 yılına ait köşk mescit restorasyon projesi, 1/100 (Edirne KVKK. Arşivi).

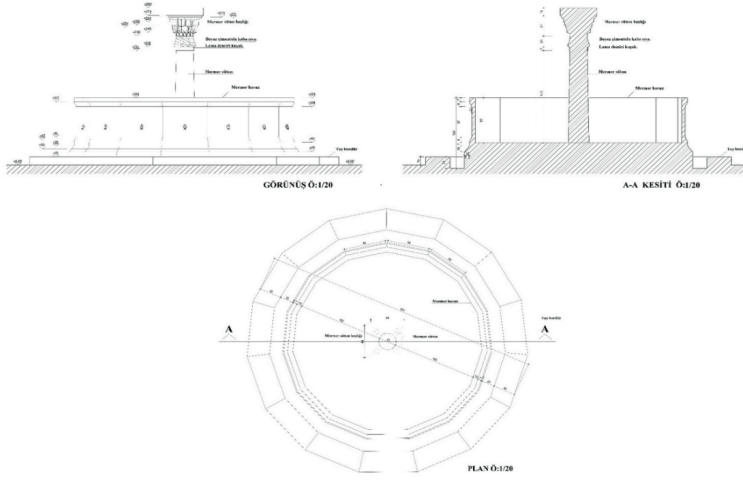
Bu onarım çalışmaları sırasında, köşk mescidin yerinde temel araştırma kazısı ve bazı incelemeler gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmada sadece şadırvan ve çevresindeki döşemesi tespit edilebilmiştir. Kazı sırasındaki hafriyat neticesinde şadırvan etrafında kenarları pahlı, 0.38 m. çapında silindirik kaidelere ulaşılmıştır. Şadırvanın çevre sütunlarına ait olduğu düşünülen bu kaideler ile havuzun merkezindeki sütun aynı çaptadır³⁷. Ancak üstünde yer alması gereken mescide ait parçalara rastlanamamıştır³⁸. Yapılan zemin araştırmalarında mescide çıkan merdivene dair izlerin tespit edilememesi, ortası sütunlu bugünkü havuz ile uyuşmayan bu karakalem çizim dışında başka bir görsel belge bulunmadığından köşk mescidin yeniden inşasından vazgeçilmiş, sadece şadırvanın zaman içinde eksilen parçaları tamamlanmıştır³⁹.

37 Önge, *Türk Mimarisinde*, 91.

38 Çakırlar, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 129.

39 Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği", *Önasya* 5/52 (1969): 10; Önge, *Türk Mimarisinde*, 92; Denknebant, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 377.

Bugün avlu ortasında kare şeklinde bir alan içinde, çokgen planlı şadırvan yer almaktadır. Edirne Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Arşivi'ndeki rölöve ve restitüsyon projeleri, Yılmaz Önge'nin bu konudaki yayınları⁴⁰ ve yerinde yapılan inceleme ile mevcut şadırvanın plan ve mimari özellikleri tanımlanabilmektedir (G.11-12-13).

Görsel 11: Şadırvan rölövesi, 1/20 (Edirne KVKBK. Arşivi).

Görsel 12: Köşk mescit döşemesi ve şadırvanı, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2019).

40 Yılmaz Önge, "Mimar Koca Sinan'ın Şadırvanları", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı* içinde, haz. Zeki Sönmez (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 1988), 190-191; Önge, *Türk Mimarisinde*, 91.

Görsel 13: Köşk mescit şadırvanı, (N. Çiçek Akçıl Harmankaya, 2019).

Kemerli sütunlar ile ortada merkezi bir sütunun taşıdığı, tonoz sistemiyle yükseltilmiş köşk mescidin altında konumlanan bu şadırvandan sadece alt ve üst kenarları profil şeritleriyle süslü havuzu ve ortasında çevresindeki diğer sütunlarla birlikte fevkani mescidi taşımaya yardımcı olduğu düşünülen mukarnas başlıklı bir destek sütunu kalmıştır. Mescit kibleye göre planlandığı için, döşeme ile avlu aksları arasında bir açı farkı mevcuttur. 8.40 mx8.40 m. ölçülerindeki kare planlı, taş döşemenin ortasında, her biri 0,84 m. uzunlukta olan on dört kenarlı bir şadırvan havuzu bulunur. Havuz 0.16 m. yükseklikte, profilli bir etek üzerine oturtulmuş olup, alt ve üst kenarlarının dış yüzleri, 0.16 m. eninde eş profillerle süslüdür. Kenar yüksekliği 0.90 m.'dir. Her cephesinde, havuz taban seviyesinden 0.27 m. yükseklikte birer musluk deliği vardır. Ortada 0.38 m. çapında ve yine havuz tabanından 1.93 m. yükseklikte, içi oyuk bir sütun ile bunun üstünde, üzeri dört sıra stalaktitle süslü, 0.61 m. yüksekliğinde bir başlık yer alır. Altı kenarı pahlı bir profille süslenmiş olan bu başlığın 0.60x0.60 m. ölçüsündeki tablasında, evvelce köşk mescidin oturduğu çevre sütunlarının başlıklarına bağlanan, dört istikametteki demir gergilerin yuvaları görülmektedir. Havuz tabanından 1.75 m. yükseklikte, orta sütunun gövdesine, dört lüle deliği açılmıştır. Üstteki başlık ile birleştiği hizada ise 0.12 m. eninde, profilli bir bronz çember vardır.

Değerlendirme

Rüstem Paşa kervansarayı Asya'yı Avrupa'ya bağlayan ve Osmanlı'nın önemli bir yerleşme ve menzil şehri⁴¹ olan Edirne'de, Eski Cami yakınında ve şehrin ticaret merkezinde, dönemin ünlü sadrazamı Rüstem Paşa adına Mimar Sinan tarafından inşa edilmiştir.

41 XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Osmanlılar; İstanbul'dan başlayarak Büyük Çekmece, Silivri, Çorlu, Karıştıran, Lüleburgaz, Babaeski, Havza, Edirne, Cısr-ı Mustafa Paşa (Svilengrad), Harmanlı, Hasköy, Filibe, Pazarcık, Sofya ve Niş üzerinden Belgrad'a kadar giden Rumeli yol ağının orta kolu üzerinde yer alır. M. Fatih Müderrisoğlu, "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri" *Türkler*, c.10, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002) 2002, 921.

Rüstem Paşa yaptırdığı yüzlerce hayır eseri ve bağışladığı gelirlerle Osmanlı mimarlık tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Kurduğu vakıflarla İstanbul, Ankara, Kütahya, Erzurum, Mısır, Medine Kudüs, Hırvatistan, Macaristan, Tekirdağ ve Edirne gibi imparatorluğun farklı noktalarında birçok hayır eseri yaptırmıştır. Yirmi sekiz han ve kervansaray yüzlerce hayır eserinin arasında sadece bir kısmını oluşturmaktadır⁴². Edirne’de de günümüze ulaşmayan Ali Paşa Kervanasarayı adıyla bir kervansaray daha inşa ettirmiştir⁴³. Rüstem Paşa’nın kervansarayları, kervan yolarının en işlek yerlerinde inşa ediliyordu. Kervansarayların bulunduğu menzillerin sadece ticari seyahatler için kullanıldığını söylemek yanlış olur. Çünkü Osmanlılar çıktıkları çeşitli seferlerde de paşanın han ve kervansaraylarının bulunduğu menzilleri doğal olarak kullanıyorlardı. Bu nedenle Rüstem Paşa coğrafi koşullarla da şekillenen kervan yollarının mühim noktalarına gelir elde etmek yanında askeri seferlerde kullanılmak üzere kervansaraylar inşa ettirmeyi amaç edinmiştir⁴⁴. Edirne de Osmanlı’nın İstanbul-Belgrad “*Via Militaris*” arası en önemli menzil noktalarından biridir. Mimar Sinan ve Rüstem Paşa bu önemli yol ağı üzerinde ve Rumeli yolunun sol kolu olan “*Via Egneta*” üzerindeki Tekirdağ gibi kentlerde kervansaraylarıyla birlikte külliyeler inşa ettirerek, Rumeli yollarının gelişiminde de önemli bir rol oynamıştır⁴⁵.

Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı plan ve kurgusu ile Sinan’ın 16.yüzyıl kervansaray mimarisinde özel bir yere sahiptir. Külliye bağimsız bir konaklama yapısı olarak, Bursa Fidan Han (15.yy), İstanbul Kürkçü Hanı, (15.yy), Ankara, Hasan Paşa Hanı (16.yy), İstanbul Büyük Yeni Han (18.yy), İstanbul Sabuncu Hanı (19.yy) gibi iki avlulu şehir içi hanları ile benzerdir⁴⁶. Planlamasında birçok önemli özellik göze çarpmaktadır. Öncelikle, Sinan yapıyı kuzey-güney aksında iki blok halinde yerleştirerek cepheyi sokağa uydurmuş, ön cephede gelir getirmek için dükkânlarla yer vermiş, insanlarla hayvanlara ait ayrı mekânlar oluşturmuştur. İdarecilere ait mekânlarla hamam ve tuvalet gibi temizlik ve hizmet bölümlerini bir araya toplayarak ibadet mekânını da köşk mescid olarak avlunun ortasında konumlandırmıştır⁴⁷. İki katlı olarak tasarlanan yapı bu plan düzenlemesi bakımından Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı ile büyük benzerlik göstermektedir.

Böylece Sinan, Edirne Rüstem Paşa Kervansarayında ahır, mutfak, hamam, tuvalet ve diğer hizmet mekânlarını tek bir bölümde toplamış, konaklama için ise kareye yakın dikdörtgen bir avlu etrafında iki kat boyunca odaları yerleştirerek avlu ortasında bir köşk mescit inşa ederek Osmanlı mimarlığında farklı ve çok önemli bir plan şeması uygulamıştır.

42 Rüstem Paşa’nın imar faaliyetleri ve vakıfları için bkz. Sönmez, “Mimar Sinan,” 37, 74; Yüksel, “Rüstem Paşa’nın,” 230-233, 236-237; Erhan Afyoncu, “Rüstem Paşa,” *İslam Ansiklopedisi*, c.35 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 289; Arslantürk, “Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak”; Murat Alkan, “Rüstem Paşa’nın Büyükkarıştıranı ki Eserleri,” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (2020), 1-34.

43 Sönmez, “Mimar Sinan,” 37.

44 Arslantürk, “Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak”, 130.

45 Gülçin Küçükkaya, “Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme”, *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri 1* içinde, haz. Sadi Bayram (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977), 183-254; Yüksel, “Rüstem Paşa’nın,” 230-233, 236-237.

46 Evindar Yeşilbaş, “Diyarbakırda Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları,” *Belleten* LXXXI/286 (2015), 883.

47 Cantay, “Kervansaraylar,” 373; Akçıl, “Rüstem Paşa Kervansarayı,” 290.

Rüstem Paşa kervansarayının avlu ortasında şadırvan üzerinde yükselen bir köşk mescidi olduğunu Rüstem Paşa'nın vakfiyesi ve arşiv belgeleri başta olmak üzere yazılı kaynaklar ve Ressam Aleksandr Zografos'un resminden ilk kez Rifat Osman tarafından kopyalanan 1830 yılına ait bir kara kalem çiziminden öğreniyoruz. Anadolu'daki Selçuklu kervansarayları ve özellikle Sultan hanlarında geniş uygulama alanı bulan bu köşk mescit geleneğinin Bursa hanlarından sonra, Osmanlı döneminde Edirne'de Sinan'a ait bir 16. yüzyıl kervansaray avlusunda devam ettirilmesi çok önemlidir. Rüstem Paşa'nın Galata, Edirne, Cağaloğlu ve Bit Pazarındaki kervansaray ve hanlarında da mescit mevcut idi⁴⁸. Ancak köşk mescit örneği olarak ilk ve tek olması Edirne Rüstem Paşa kervansarayını diğer örnekleri arasında özel ve önemli kılmaktadır.

Yapıya bitişik ya da bağımsız inşa edilen köşk mescitler⁴⁹, yükseltilmiş (fevkanı) mekânlardır. Küçük cemaatlerin ibadeti için planlanan bu mescitler, kubbe ya da tonoz ile örtülü tek bir mekândan oluşmaktadırlar. Genellikle kare, sekizgen veya altıgen bir plan şemasına sahiptirler. Mescide ulaşımı sağlayan tek veya çift taraflı merdivenlerin oluşturduğu küçük sahanlık da genellikle bir minare gibi ezan okuma alanıdır. Altında ise abdest alma ve su içme imkânı veren, çeşme veya havuzlu şadırvan gibi bir su yapıları bulunmaktadır⁵⁰. Bu köşk mescitler, altında şadırvanı ile İslamiyet'teki temizlik ihtiyacını üstteki mescit mekânı ile de ibadet ihtiyacını yerine getiren çift fonksiyonlu bir özellik göstermektedirler. Çift fonksiyonlu yapılarla benzerliği bakımından Yılmaz Önge, altında kripta olan türbe ve kümbetlerin de köşk mescit gibi değerlendirilebileceğini belirtirken⁵¹. Federica A. Broilo; form bakımından ayaklarla taşınan üzeri kubbeye örtülü köşk tipi şadırvanlar ve Şam Emeviyye Camii'ndeki beytü'l-mâl ile benzerliğini dile getirmektedir⁵².

Köşk mescitlerin Anadolu'da ilk örnekleri Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarında özellikle de Sultan hanlarında görülmektedir⁵³. Anadolu'daki bu köşk mescitlerin en eskilerinden biri Aksaray Kılıçarslan Han'ı (12.yy), Konya-Beyşehir yolu üzerindeki Kızılören Kervansarayı (1206), Altın Aba Hanı'nda (12.yy) yer almaktadır. Ayrıca, Aksaray Sultan Han (1229), Kayseri

48 Arslantürk, "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak", 131.

49 O. Aslanapa; 1224-1226 yıllarına tarihlenen Kayseri Kubadiye Sarayı'ndaki dört kemerli küçük köşk yapısının, sultan hanlarının avlusunda görülen köşk mescitlerin öncüsü gibi görülebileceğini söylemektedir. E.Diez ile ortaklaşa çalışmasında ise; kervansaraylardaki köşk mescit binasını da altlarından kervanların geçmesi için dört kemer üzerine oturtulmuş kare mekânlar olarak tanımlar ve bu binaların Roma ordugâhlarının ortasında ve iki caddenin keşiştiği yerde inşa edilen Quadrivium'la karşılaştırılabileceğini söyler. Hindistan'da da ana yol kavşaklarının, buralarda inşa edilen Budist stupaları ile kutsandığı bilgisini vermektedir. Bkz. Oktay Aslanapa, "Kayseri'de Keykubadiye Köşkleri Kazısı 1964", *Türk Arkeoloji Dergisi* XIII/1 (1964): 19; Ernst Diez ve Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1955), 89.

50 Denknlbant, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 31.

51 Önge, "Köşk-Mescit Geleneği," 10.

52 Federica A. Broilo, "Le Mescit Dei Caravanserragli Urbani Ottomani Di Bursa, Edirne e Cipro: Una Nuova Interpretazione", *Annali Di Ca' Foscari: Rivista Della Facoltà Di Lingue e Letterature Straniere* 36 (2005), 81-96.

53 Anadolu Selçuklu dönemi kervansaray köşk mescitlerinin mimarisi ve örnekleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Şebnem Akalın, "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler", *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (1987): 3-7; Denknlbant, "Rüstem Paşa Kervansarayı,"; Önge, "Köşk-Mescit Geleneği," 9.

Sultan Han (13.yy), Niğde Ağzıkara Han (1243) İshaklı Sahip Ata Hanı (1249) gibi Selçuklu kervansaraylarında, iç avluda bağımsız yer alan, dört taş ayağa oturan kemerler ve tonozlar üzerinde yükseltilmiş kare planlı köşk mescitler de bulunmaktadır⁵⁴.

Bursa'daki 15. yy. Osmanlı dönemi şehir içi hanlarında da köşk mescit örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Anadolu Selçuklu kervansaraylarındaki, dört ayağa oturan köşk mescitlerin aksine Osmanlı örneklerine baktığımızda, havuz ve şadırvan ile oluşturulan su ögesi, mescidin önemli bir parçası olarak görünmektedir⁵⁵. En önemli örneklerinden biri ise Bursa Koza Hanı (1491) avlusundaki köşk mescididir⁵⁶ ve günümüzde kısmen de olsa özgünlüğünü korumaktadır. Ayrıca Bursa Kapan Hanı (14.yy), Eski-Yeni Han (1484), İpek Hanı (15.yy)⁵⁷, Fidan Hanı (15.yy), ve Geyve Hanında (15.yy) da birer köşk mescit vardır⁵⁸. Bunlardan İpek Hanın mescidi altında bir şadırvan bulunurken, Fidan Hanındakinin altında ise dükkânlar yer almıştır⁵⁹. Bursa İpek Hanı ve Koza Hanı köşk mescitleri, altlarında tasarlanan çokgen planlı benzer şadırvanları bakımından ayrı bir önem taşımaktadırlar. Zira bu örneklerde olduğu gibi R. Osman'ın 1830 tarihli kopya el çiziminde Edirne Rüstem Paşa mescidinin altında ki şadırvan ortasında da üstteki yapıyı taşımaya yardımcı olduğu tahmin edilen bir destek sütunu bulunur (**G.14-15**).

54 Önge, "Köşk-Mescit Geleneği," 9.

55 Denknlbant, "Rüstem Paşa Kervansarayı," 381.

56 Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 44.

57 Enis Karakaya, "İpek Hanı", *İslam Ansiklopedisi*, c.22 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000), 368-369.

58 Bursa hanlarındaki mescitler için bkz. Semra Güler, "Bursa Hanlarında Mescidler", *İstem* 18/35 (2020): 17-39.

59 Ceyhan Güran, *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978), 11.

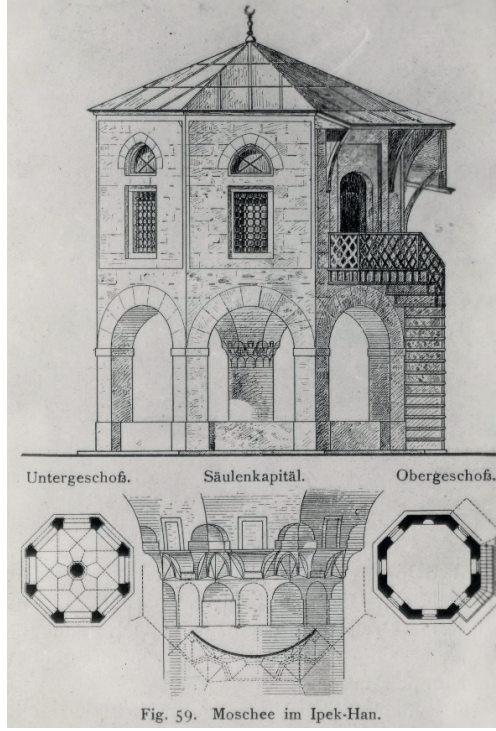

Fig. 59. Moschee im Ipek-Han.

Görsel 14: Bursa İpek Hanı köşk mescidi, 15.yy. (A. Saim Ülgen, SALT Arşiv).

Görsel 15: Bursa Koza Hanı köşk mescidi, 15. yy (A. Saim Ülgen, SALT Arşiv).

Osmanlı dönemi kervansaray mimarisinde, mescitler yapının önemli bir birimini oluşturmuştur. Birçoğunda zemindeki bir mekân mescit olarak kullanılmıştır⁶⁰. Lefkoşe Yeni (Vezir) Hanı'nın⁶¹ (1571), Diyarbakır Hasan Paşa Hanı (16.yy)⁶² ve Urfa Gümrük Hanı'nda (18.yy) köşk mescitler bulunmaktaydı. Kuşadası Öküz Mehmed Paşa Kervansarayı (17.yy) avlusunda kare bir havuz ile köşelerinde dört sütun üzerinde yükselen bir köşk mescit olduğu bilinmektedir. Günümüzde sadece taş döşeme üzerindeki izleri mevcuttur⁶³. Balkanlarda benzer örnek olarak Yugoslavya İştîp Emir Hanı (15.yy), Prepol Sokullu Mehmet Paşa Hanı (16.yy)⁶⁴ köşk mescitleri önemli örnekler arasında sayılabilir. İstanbul'da ise şehir içi hanlarından Kürkçü Han (15.yy), Vezir Han (17.yy) ve Çuhacı Han (18.yy)'da da köşk mescitler olduğu bilinmektedir ancak özgünlüğünü yitirerek günümüze ulaşmışlardır⁶⁵.

Kervansaray-han gibi ticaret ve konaklama yapılarının ortasında inşa edilen bu uygulamalardan farklı olarak 18-19. yüzyıla ait bazı bağımsız mahalle mescitlerinin de köşk mescit geleneğine uygun olarak inşa edildikleri söylenebilir. Özellikle İzmir Şadırvanalı Camii (1636,1815)⁶⁶, günümüzde mevcut olmayan İstanbul Karaköy Mescidi (1908)⁶⁷ ve Antalya İskele Mescidi (1903)⁶⁸ ile Rodos Şadırvan Camii (1887)⁶⁹ gibi yapılar fevkanı kurguları ile köşk mescit geleneğinin yeni ve farklı birer yorumu olmuşlardır. Köşk mescit geleneğinin son dönem Osmanlı mimarlığında sürdürüldüğünü göstermeleri bakımından da son derece dikkat çekmektedirler.

Sonuç

Rüstem Paşa vakfiyesi ve arşiv belgelerinden yola çıkarak Edirne Rüstem Paşa kervansarayında bir köşk mescit inşa edildiği tespit edilmiştir. 1877-1878 Rus istilası sırasında yıkılarak yok edilen bu mescit Anadolu Selçuklu kervansarayları ve Erken Osmanlı dönemi Bursa hanlarında görülen köşk mescit geleneğinin dönemin baş mimarı Sinan tarafından Osmanlı'nın ikinci başkenti Edirne'de bir kervansarayda yeni bir anlayışla tekrar uygulandığını göstermektedir. Edirne'nin Avrupa'ya ve Balkanlara uzanan yol üzerindeki önemli bir şehir olması, Sinan'ın

60 Güreşsever Cantay, *Menzil Kervansarayları*, 44.

61 Gönül Öney, "Lefkoşe'de Büyük Han ve Kumarçılar Hanı", *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri* 36 (1971), 271-297.

62 Yeşilbaş, "Şehir-İçi Hanları," 877-011.

63 O. Cezmi Tuncer, "Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı", *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 2 (1975): 123-156.

64 Yılmaz Önge, "Köşk-Mescit Geleneği," 10.

65 Bozkurt Ersoy, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları-Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri", *Sanat Tarihi Dergisi* VII (1994): 84-85.

66 Ahmet Vefa Çobanoğlu, "Şadırvanalı Camii", *İslam Ansiklopedisi*, c.38 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı 2010), 221-222.

67 Afife Batur, "Karaköy Mescidi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, c.4 (İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 2003), 456-458.

68 Ali Kılıcı, *Anadolu Türk Mimarisinde Erken Devir (XIV-XV. Yüzyıl) Baldaken Tarzı Türbeler* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2007), 29.

69 Oktay Aslanapa, "Rodos'ta Türk Eserleri", *Türk Kültürü* 42/IV 1966 (2003), 533.

bu tasarımında etkili olmuş olmalıdır. Söz konusu kervansaray avlusu ortasında tasarlanan bu köşk mescit planı ve mimari özellikleri, özellikle de altında yer alan, ortada destek sütunlu şadırvanı ile Bursa şehir içi hanlarından sonra 16. yüzyıl Osmanlı kervansaray mimarisinde uygulanan ilk ve tek örnektir. Sinan'a özgü bir yaratıcılığın özgün ve farklı bir yorumudur.

19. yüzyılda Edirne'de yaşamış A. Zografos adındaki bir ressamın resmettiği söz konusu köşk mescidin ilk kez R. Osman tarafından karakalem çizimi yapılarak kopyalandığı, S. Ünver tarafından küçük farklarla tekrar edildiği, sonraki çalışmalarda ise S. Ünver'den alıntılanarak "Rüstem Paşa köşk mescidi, 1830" şeklinde birçok kez yer verildiği tespit edilmiştir. Söz konusu mescide ilişkin elde edilecek yeni bir belgeye kadar bu çizimin yıkılan Rüstem Paşa köşk mescidine ait önemli bir görsel belge olduğu anlaşılmaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Afyoncu, Erhan. "Rüstem Paşa". *İslam Ansiklopedisi*. 35:288-290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Akalın, Şebnem. "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarındaki Köşk-Mescitler." *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi* 1/1 (1987): 3-7.
- Akar, Tuba, "Osmanlı Kentinde Ticari Mekanlar: Bedesten-Han-Arasta-Çarşı Mekanları Literatür Değerlendirmesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 7/13, 2009, 267-292.
- Akçıl, N. Çiçek. "Rüstem Paşa Kervansarayı-Edirne". *İslam Ansiklopedisi*, 35: 290. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Alkan, Murat. "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Büyükkarıştıran'da ki Mimari Eserleri." *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (2020): 1-34.
- Alkan, Murat. "Arşiv Belgeleri Işığında Sadrazam Rüstem Paşa'nın Anadolu'daki İmar Faaliyetleri." Doktora tezi, Sakarya Üniversitesi, 2022.
- Arslantürk, Hacı Ahmet. "Bir Bürokrat ve Yatırımcı Olarak Kanuni Sultan Süleyman'ın Veziriazamı Rüstem Paşa." Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2011.
- Aslanapa, Oktay. "Rodos'ta Türk Eserleri." *Türk Kültürü* 42/IV 1966 (2003): 531-541.
- Aslanapa, Oktay. *Edirne'de Osmanlı Devri Abideleri*. İstanbul: Edirne Valiliği Yayınları, 2013.
- Aslanapa, Oktay. "Kayseri'de Keykubadiye Köşklere Kazısı 1964." *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIII/1 (1964): 19-40.
- Ayverdi, Ekrem Hakkı. "Edirne'de Rüstem Paşa Kervansarayı." *Türkiye Tüping ve Otomobil Kurumu Belleteni* 122 (1952): 9-10.
- Ahmed Bâdi Efendi. *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Yayına hazırlayan Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu. 1/1, Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014.

- Ahmed Bâdi Efendi. *Riyaz-ı Belde-i Edirne 20 Yüzyıla Kadar Osmanlı Edirne'si*. Yayına hazırlayan Niyazi Adıgüzel ve Raşit Gündoğdu. 1/2, Edirne: Trakya Üniversitesi, 2014.
- Batur, Afife. "Karaköy Mescidi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 4: 456-458. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, 2003.
- Bilar, Ender ve Oral Onur. *Edirne Çarşıları ve Yitirilen Tarihi Eserler*. İstanbul: Türk Kütüphanecileri Derneği Edirne Şubesi, 1985.
- Binler, Hayati, Hasan Hüseyin Mayalar ve Utku Musa Suna. *Vakıf Abidelerinde İşgal İzleri*. Edirne: Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü, 2013.
- Broilo, A. Federica. "Le Mescit Dei Caravanserragli Urbani Ottomani Di Bursa, Edirne e Cipro: una nuova interpretazione." *Annali Di Ca' Foscari: Rivista Della Facoltà Di Lingue e Letterature Straniere*, 36 (2005), 81-96.
- Cantay, Gönül "Kervansaraylar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, editör Sadi Bayram içinde 369-392. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977.
- Cengiz, Hasan Ali. *1752 Edirne Depremi (Zelzele-i Azîme)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2020.
- Çakırlar, Ertan. "Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı." *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 1/1 (1974): 129-144.
- Çobanoğlu, Ahmet Vefa. "Şadırvanaltı Camii". *İslam Ansiklopedisi*. 38: 221-222, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Denknbant, Ayşe. "Anadolu Selçuklu Kervansaray Mescitleri." Yüksek Lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2004.
- Diez, Ernst ve Oktay Aslanapa. *Türk Sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1955.
- Eraybat, Gamze Fahriye. "Tarihi Konaklama Yapılarının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzde Çağdaş İşlevle Değerlendirilmesi: Edirne Rüstem Paşa Kervansarayı Örneği." Trakya Üniversitesi, 2011.
- Ersoy, Bozkurt. "Osmanlı Şehir-İçi Hanları-Plan Tasarımı ile Cephe ve Malzeme Özellikleri." *Ege Sanat Tarihi VII* (1994): 75-97.
- Güler, Semra. "Bursa Hanlarında Mescidler." *İstem*. 18/35 (2020): 17-39.
- Güran, Ceyhan. *Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1978.
- Güreşsever Cantay, Gönül. *Osmanlı Menzil Kervansarayları*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, 2016.
- Karakaya, Enis. "İpek Hanı". *İslam Ansiklopedisi*, 22: 368-369. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Kazancıgil, Ratip. *Edirne Şehir Tarihi Kronolojisi (1300-1994)*. İstanbul: Edirne Valiliği, 1999.
- Kazancıgil, Ratip. "Aleksandr Zografos'un Edirne Tabloları ve Dr. Rıfat Osman Bey", *Yöre* 25-26, (2002): 73-83.
- Kılıcı, Ali. *Anadolu Türk Mimarisinde Erken Devir (XIV-XV. Yüzyıl) Baldaken Tarzı Türbeler*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2007.
- Kuban, Doğan. *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Yapı Endüstri Merkezi, 2016.
- Küçükçakaya, Gülçin. "Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme." *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I*, editör Sadi Bayram içinde 183-254. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 1977.
- Meriç, Rıfık Melül. *Şehrin Hüznü Edirne'nin Tarihi ve Mimari Eserleri Hakkında*, Hazırlayan Fahri Tuna. İstanbul: Edirne Valiliği, 2013.

- Mihlayanlar, Esra ve Seyhan Yardımlı. "Edirne'nin Rüstempaşa Kervansarayı ve Çevresinde Hava Kirliliğine Bağlı Bozulmalar." *Yöre*. 73 (2006): 3-14.
- Müderrişoğlu, M. Fatih. "Menzil Kavramı ve Osmanlı Devleti'nde Menzil Yerleşimleri". *Türkler Ansiklopedisi*, 10: 920-926. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Onur, Oral. *Edirne Türk Tarihi Vesikalarından Kitabeler*. İstanbul: Yenilik Basımevi, 1972.
- Öney, Gönül. "Lefkoşe'de Büyük Han ve Kumarcılar Hanı." *Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi Türk Heyeti Tebliğleri* (1971): 271-297.
- Önge, Yılmaz. "Anadolu Türk Mimarisinde Köşk-Mescit Geleneği." *Önasya* 5/52 (1969): 8-10.
- Önge, Yılmaz. "Mimar Koca Sinan'ın Şadırvanları", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, hazırlayan Zeki Sönmez İçinde 189-417. İstanbul: Türkiye İş Bankası 1988.
- Önge, Yılmaz. *Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Peremeci, Osman Nuri. *Edirne Tarihi*. Edirne: Bellek Yayınları, 2011.
- Sönmez, Zeki. *Mimar Sinan İle İlgili Tarihi Yazmalara-Belgeler*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi, 1988.
- Tosyavizade Rifat Osman. *Edirne Rehnüması (Edirne Şehir Kılavuzu)*. Çeviren Ratip Kazancıgil, İstanbul: Edirne Valiliği, 2013.
- Tuncer, O. Cezmi. "Kuşadası Öküz Mehmet Paşa Kervansarayı." *Rölöve ve Restorasyon Dergisi* 2 (1975): 123-156.
- Türkiye Vakıflar Genel Müdürlüğü İnşaat Fen Heyeti. "Rüstempaşa Kervansarayı Turistik Oteli." *Arkitekt* XXXIX /38 (1970): 70-75.
- Yeşilbaş, Evindar. "Diyarbakırda Osmanlı Dönemi Şehir-İçi Hanları." *Belleten* LXXXI/286 (2015): 877-011.
- Ülgen, Ali Saim. *Mimar Sinan Yapıları*, hazırlayan Filiz Yenişehirlioğlu ve Emre Madran içinde levha:226. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.
- Yüksel, İ. Aydın. "Sadrazam Rüstem Paşa'nın Vakıfları." *Ekrem Hakkı Ayverdi Hatıra Kitabı*, 219-281. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 1995.
- Edirne'de, 419 Ada, 2-55 parselde bulunan Rüstem Paşa Kervansarayının Edirne Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulundaki dosyası.
- Bursa İpek Han, SALT Arşiv, erişim tarihi, 14.08.2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/76631>,
- Bursa Koza Han, SALT Arşiv, erişim tarihi, 14.08.2022. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/90461>,

